

AURKIBIDEA – 2010-1/2

AZTERKETA LITERARIOAK

Pello ESNAI. Antonio Zavalá: omen eta orolmen	5
Jose Mari IRIONDO. Pedro Mari Otaño: 100 urte hil zela	19
Luis Maria MUJIKA. Miranderen poetikara hurbilduz. Ideologia. Sentsualismoaren hariak	33
Iñaki ALDEKOA. Euskal poesia modernoa (Arestiren eta Potten oinordekoak)	49
Iñaki ZUBIZARRETA. Manuel Lasarte	63
Joxe Angel IRIGARAI. <i>Egursentziaren esku izoztuak</i> eta Xabier Leteren poetika. Zenbait iruzkin	89
Patxi SALABERRI MUÑOIA. Iturri urdinaren bila (Leizarragaren <i>Testamentu Berria</i> eta hari erantsitakoak)	109

SORKUNTZA

Pello OTXOTEK.O. Bizitza ardo botila bat da	153
Juan Luis ZABALA. Hamalika ipuin labur	157
Luis Maria MUJIKA. Hildakoaren solasak	163
Luis Maria MUJIKA. Aintzirako koadro geldia	169

ITZULPENAK

Mikel PERUARENA. <i>Zakurrak oinutsik</i>	175
---	-----

HAUR ETA GAZTE LITERATURA

Iñaki ZUBELDIA eta Fernando MÚRILLO. Iñaki Frieria	183
--	-----

*ADABAKIAK

Jose Angel IRIGARAY. Joxemiel Bidador	199
Iñaki ZUBELDIA. Joxantonio Ormazabal. <i>In memoriam</i>	207

KRITIKAK ETA ERRESEINAK

Juan Luis ZABALA. Euskal literatur sorkuntza: 2009an argitaratutako liburuen zerrenda	213
Pello OTXOTEKO. Edertasuneranzko ihesaldia	247
Julen AZPEITIA. Anphora baita	251
Juan Luis ZABALA. Euskal literatur sorkuntza: 2009an argitaratutako liburuen zerrenda	213
Pello OTXOTEKO. Edertasuneranzko ihesaldia	247
Julen AZPEITIA. Anphora baita	251

EGAN

BIBLIOTECA CAMPUS DE ALAVA KOLDO MITXELENA
KOLDO MITXELENA ARABAKO CAMPUSEKO BIBLIOTEKA

Sigü. 209.169 + 891.69(05) (EH)

Dop^o F. VASCA

Saila

Fecha 28.06.2010

Data

EUSKALERRIAREN ADISKIDEEN ELKARTEKO
"BOLETINA"-REN EUSKARAZKO GEHIGARRIA

Idazkaritza: Euskalerrriaren Adiskideen Elkartea. Gipuzkoako Salla
3.263 Postakutxatila — DONOSTIA

Iturri urdinen bila (Leizarragaren Testamentu Berria eta hari erantsitakoak)

Patxi SALABERRI MUÑOZ

O.- Gehiegi jorratu gabeko arazoa gertatu da luzaroan Joanes Leizarraga kalbindarrak euskaratu zituen lan desberdinen edizioen identifikazioa. Dena den, ez zen bigarren ordukoa izan beskoiztarrak *Testamentu Berriaren* grezierazko bertsiola (bakarrik) erabili ote zuten planteatzen zuten hipotesia, ez eta, urrats bat haratago, itzultzaileak jatorrizko testuekin jokatzeke izan zezakeen askatasunaren inguruko eztabaida bera ere.

Iturrien identifikazio-eginkizunaren ohiko zailtasunak areagoturik agertu dira betiere Eliza Erreformatuak bere historia laburrean argitarazi zituen obren edizio aniztasuna zela medio. Izatez, obra beraren edizioak zuzenduaz, osatuaz edota, behin baino gehiagotan, unean uneko premia eta interesen arabera egokituaz joan ziren urte gutxi-uren epean. *Catechisme* edo *Bible* delakoa bezala beste guztiak, Kalbirek atondutako lanak Leizarragaren erreferentzia-esparru erlijiosoa zen frantses geografian barrena argitaratu eta banatu ziren, fede berria hedatu nahian. Egitekoan jarritako adoreak edizioen ugaltze nabarmena izan zuten ondorio.

Inprimatzen zailen ziren eta koste gehien zuten biblien ekoizpena, esaterako, eskerga izan zen Geneva aldean: "alors que la période 1540-1550 n'avait vu que deux éditions genevoises de la Bible en français, la décennie suivante (1551-1560) avait donné le jour à trente-quatre [sont comprises dans ce nombre les mêmes éditions

qui paraissent sous des noms différents, pour cause d'association]. Genève continue à produire beaucoup, pendant la période 1561-1570, puis que vingt-huit nouvelles éditions complètes de la bible réformée française sont publiées" (Engammare 1991, 363).

Ordutik hona igarotako laurehun eta berrogeita hamar urte luzeek ere beren zama larria utzi dute testuen identifikazioaren ahalegienen jolasean, argitaratutako edizio asko, ez bakarrik han-hemenka barreliatu, galduta ere egin baitira dagoeneko, Leizarragaren *Kalendrier* raren iturri izan bide ziren *calendrier* izenekoen genealogiaren berretalketa-lanak ezin garbiago erakusten duen legez.

Ahuleziak ahulezia eta gabeziak gabezia, sailo xume bat eskaini nahi zailo lerro hauetatik beskoiztar itzultzaile-moldatzailearen lanen iturri izan bide zirenen identifikazioaren oinarriak jartzeari, oraingo honetan, *Testamentu Berria* eta hari erantsita argitaratuak baino aztertutako ez badira ere.

Kuxkuxeatze filologiko hutsetik harantzago, honako proposamen honek, besteren artean, Leizarragaren hizkuntza-hautua eta itzulpen-estrategiak behar bezala ikuskatzeko bidea irekitzen lagun ilieziok ondoren letorkeenari² añador, pero cf. ahí mismo I Jacob, enganadora". Leizarragaren iturriei erreparatuz gero, garbi dago enganadorea hitza frantsese.

Uste horrekin datoz, hain zuzen, ondoko leirrook.

1.- Leizarragak berak *Kalendrier*an agertzen duenez, *Testamentu Berriaren* Inprimatze-lana 1571ko irailaren 24an burutu zen: "Egun hurrequin *Testamentu Berria* Heuscaraz lehenic imprimitzen acabatu 1571" (*Kalendrier*a, [a.vii], r^o).

Zertxobait beranduago –baina udazkenean edonola ere, larrazkene azokak balliatu behar baitziren halako liburuen salmentarako–, kaleratu zuten *Kalendrier*a eta, nonbait, *ABC* edo *Christinoen instruc-*

(1) Salaberri (prentsan).

(2) Beste inon iradoki izan dugun moduan (2007), ez dirudi testuen arteko parekatze sistematiko zehatzak lexikoaren esparrura ehar lezakeena ere hutsaren hurrengoa izango zenik. Adibide xume bat erabiliz, *Orotariko Hiztegia* ez da argi gertzen zela desberdintasun atzematzen zuten Leizarragak *deceyçalea* eta *enganadora* hitzen artean (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1199), ez baitio, izan ere, G. Arestik proposatutakoari zalantza-puntua baino eranstien: "Ar[es]ti [...] traduce 06

tionea bera. Guztiak, ezaguna da, Arroxelan, Pierre Hautin³ inprimatzailearen etxean.

Iritsi zalzikigun albisteen arabera, bospasei urte behar izan zituzten kaleratze-premia larria zuten bertsoaren zuzentzeak eta inprimaketa-lana prestatzeak. Gertaera harrigarri xamarra, zeren, antza denez, Leizarragaren behin-behineko euskaratze-lanak pare bat urte besterik ez baitzuen iraun, 1563tik 1565era, hain zuzen. Baina bitxia izan arren, ilunegi segitzen du oraindik gertatuak.

Bestelakorik kendu gabe, jakina, inprimatze-atzerapen horren arrazola zertxobait argiago gera liteke, baldin, hipotesi bezala, editore-aldaketaren bat suertatu zela egiaztatuko balitz. Edo zehatzago esanda, Arroxelako Hautin editorea baino lehenago Genevako Jean Bonne-foy izan zela aukeratua frogatuko balitz⁴.

Argitalpenaren luzatze-atzeratzeak hobe uler litezke, bada, tartean liburuen edizioa Genevatik Arroxelara aldatu zela suma baledi.

Eta Bonnefoy-ren izena ekartzen badugu, ez da kasualitatez edota apeta hutsez, beste arrazoi sakonago bategatik baizik. Jean Bonnefoy, izatez, Kalbinek sakon berrikusia zuen eta, geroztik, kalbindarrak ofizializat hartua zuten frantsesezko *Le Nouveau Testament* dela-koaren⁵ argitaratzailea izan zen Genevan –gutxienez-1563an, hain zuzen ere, Leizarragari *Testamentu Berria*⁶ itzultzeko agindua eman zitzaion urtean bertan.

(3) Leizarragaren argitalpenetan "Pierre Hautin" gisara agertzen den inprimatzailea Lyongo eta Parisko edizioetan "Pierre Hautin" modura agertzen da. Hortik, beraz, inoizka Pierre Hau(i)un bezala azaltzea artikulu honetan barrena. Nafarroako Joana Albrek erreginak erakaria, Arroxelan aritu zen 1570etik 1588ra bitartean. Inprimatu zituen lehen lanak Leizarragarenak izan ziren.

(4) 1565eko Oloroko sinodoaren eskuizkribuak kontsultatzeke aukera ezak Lacomben transkribapenez ballatzera garamatzen arren, egiaztatu egin behariko litzateke ea Leizarragaren eta euskal lau Ministro zuzentzaileen lanen ordainketa burutu behar zutenaren deltura "Monsieur de Bonnefont" zen ala Genevako inprimatzailea zenarena: "Bonne-foy" (edo "Bonnefoy"). Errazago ulertuko litzateke honako esaldia-ren esanahia: "[...] Monsieur de Bonnefont A la La Requisition du Synode A promiss de faire apres qu'il aura Communicue avec le Conseil Ecclesiastique que M. Lissarrague auroit deux Cens Liures come Les Ministres non mariés" (Lacombe 1931, 364; gurea da letrakera etzana). Eta egokiago ezkonduko litzateke, halaber, lan honetan barrena azalduko diren hainbat hipotesirekin.

(5) *NT*, hemendik aurrera.

(6) *TB* laburdurekin ere albatuko da aurrerantzean.

Bestalde, eta hartarako arrazoirik ez bide zen arren, 7Bren bana-keta hiru urtez atzeratu zen argitaratu zenetik, 1574ko abenduaren 15era arte, alegia. Orduko Paueko Sinodoak honako erabaki hau utzi zuen idatzita: "... Les Nouveaux Testaments en Langue Basque seront distribués par Les Colloques, en rendront compte au Synode prochain" (Lacombe 1931, 365-366).

Urte larregi, agerian da, euskal eliza erreformatuak ezinbesteko zuen erlijio-liburu fundazionalak kalea ikusi zuen arte. Suposatzea da, dena den, harik ez bezala, *Kalendrerak* eta, agian, *ABCak* berak ere argitaratu bezain pronto ezagutu zituztela euskaldunen supazterrak eta eliza-zokoak.

2.- Nolanahi ere den, eta Leizarragaren liburu nagusiaren ediziora itzuliz, diogun lehendabizi ez direla gutxi *Testamentu Berria* izendapenaren bitartez ezagutzen den argitalpena osatzen duten atalak, eta ez guztiak maila berekoak, ez bederen garrantziari eta sorkuntza-mailari dagokienez.

Guztietatik, jakina, *Testamentu Berria* bera da lehendabizikoa garrantzian eta taiminan, eta arazo gehien ematen segitzen duena; ez dago horretan zer duda. Haietako bat, berez erakargarria filologiarren esparruan, itzultzaileak ballatutako iturrietatik datxekiena eta, gorago azaldu bezala, hemen mahalgaineratu nahi genukeena.

Ildo horretan, Leizarragak 7Bren itzulpeneko Olivétan-en frantsesezko bertsioa, grezierazkoa eta *Vulgata* erabili zituela zioen iritzia, luzaroan hedatuena, azken urteotan baztertuxe geratu da, egiantzekotasun gehiago erakutsi baitu grezierazkorik ez zuela baliatu dioen hipotesiak. Baina harantzago eginez, hipotesi egokia dirudi *Vulgata* bera ere erabili ez zuela dioenak.

Are gehiago (eta hau da hemen sustatu nahi genituzkeen hipotesietako bat): egun bidezkoago dirudi Leizarragaren eredu nagusia 1559ko urritik 1563ra bitartean frantsesez argitaratu *Nouveau Testament* izenekoren bat izan zela pentsatzeak⁷, eta ez 1564koa, Lafo-

(7) Hipotesi horren barnean, gehiago ere hertsi litezke datak, izan ere, 1560-1561ekoa izan baitzen Leizarragak ezagutu eta erabili zuen 7Bren testu-finkapenaren ezaugarri nagusi gehienak bildu zituen argitalpena (adibiderako, Mt 2, 6 pasarteko "princes" hitza urte hartako edizioan hasi zen "gouverneurs" bilakatzera, etab.), 1560an burutu baitzuten Kalbinek eta Bêze-k "la dernière révision importante du

nek proposatu zuen bezala (1943: 1980, 50), hala izan balitz, besteak beste, Leizarragak ez baitzukeen urte bat besterik izan berea burutzeko.

Guztiarekin ere, Erreformaren mekanismoak sakonegi ezagutzen ez dituenak ere badaki eliza protestanteetan zenbat toki uzten zitzaizen inprobisazioari eta norik bere aldetik ibiltzeari. Soberan legoke, ziurrenik, antonomasiar Liburu zena (liburu sakratua) oso gutxi baino ezagutzen ez zituzten hizkuntza batzuetatik oraingoz kultur hizkuntza bezala onduak ez zirenetara translaturatu behar zenean itzultzaile-interpretatzaileen askatasuna norainokoa izango ote zen galdetzen hastea.

Eta zalantzarik geratuko balitz, aski luke edonork *Bonne-foyreren* ardurapeko *Le Nouveau Testamentaren* izenburu osoa⁸ eta hasierako gutuna⁹ irakurtzea. Argi uzten da bertan behar bezala zuzendua eta finkatua zela frantsesezko bertsio kanonikoa, "behin betiko"¹⁰ ikuskatze-lanak Kalbinek berak eta Theodore de Bêze teologoak egindak zirelarik¹¹.

Nouveau Testament avant 1588" (Engammare 1991, 361, oharra). Nolanahi ere, gogora bedi urte hiletan argitaratutako bertsio guztiak testuetan bai, baina xeheatsunetan eta paratestuetan ez zirela berdin-berdinak. Adibidez, Jean Tournes-ek 1561ean Lyonen kaleratu zuen *Bible* delakoan (lan honetan bigarren mailako erreferentzia nagusizat erabiliko den horretan, alegia), bigarren parteko 77ko testuen alboetan dauden ohar biblikoak Leizarragaren bezalakoak badira ere (Inolako komentariarik gabeak, hain zuzen), kapituluaren hasierako laburpenek ez dute zerikusirik beskoiztararekin. Horti bai, 77ren hasieran ez da falta liburuen izenen koadroa (1563ko 77an ez bezala, honetan Leizarragak egiten duen bereizketa egiten da epistolaren atalean: "Epistres de S. Paul" eta "Epistres catholiques"), ez eta *Testamentu Berriak* amaieran ematen duen izen propioen zerrenda ere. Amalerako "Recueil d'aucuns mots & manieres de parler difficiles du nouveau Testament avec leur declaration" atala ere Leizarragarena bezalako da (azken honena, gogora bedi, euskararen hiztegia eta senera egokituak).

(8) *Le Nouveau Testament*, c'est à dire, La nouvelle alliance de nostre Seigneur Iesus Christ. Revueu & corrigé de nouveau sur le Grec, par l'advis des Ministres de Geneve. Avec annotations revueus & augmentees par M. Augustin Marlorat (Geneva, 1563).

(9) "A tous fideles chrestiens, nos tres chers freres en nostre Seigneur Iesus Christ, Les Ministres de la parole de Dieu, grace & paix en iceluy" 1559ko urriaren 10eko (1563, orri-zenbakirik gabe).

(10) Esanak esan, ezin ahanziti daiteke Olivétan-en Bibliak XVI. mendean ezagutuko duen berrikuskatze- eta egokitze-lan osoena eta sakonena ez zela 1588ra arte burutuko (ikus Engammare 1991).

Gainera, koldarregi izan gabe ere, zehin itzultzaile erreformista ausar zitekeen gutun hartan definiturik agertzen ziren translatazaleen irudiko izaten?: "[...] maintenant Satan a trouvé autant de translata-teurs qu'il y a d' esprits legers & outrecuidez, qui manient les Ecritures: & trouvera encore desormais de plus en plus [...]" (1563, z.g.). Nonbait sudurretan errotua segitzen zuen hamar urte lehenago Genevan penitentziaturiko Migel Servet-en gorpuaeren erre-usainaki

Beraz, Bonaparte euskalariaren irizpideari jarraiki Vinsonek idatzi legez, "... il est probable [...] qu'il a suivi la version française en usage de son temps dans les Églises réformées" (Minson 1891-1898: 1984, 34).

Bere garaiko bertsiio frantsesa eta hura besterik ez, erantsiko genuke guk.

Eta, hautuari eragozpenik atera lekiokkeen arren, Bonne-foy-ren 1563ko edizioa¹² jarri nahi genuke ikusmiran, besteak beste, esku-ragarrienetako bat izateaz gainera¹³, mugarri garrantzitsua izan ere zelako NTaren inprimatzearen historian.

Dagoneko, Kalbinek eta Bèze-k berrikusi eta zuzendutako *Le Nouveau Testament* delakoaren edizio horretarantz apuntatu genuen beskoitzararen iturri nagusi bezala, hari eskainitako lan baten hitzau-rreran¹⁴. Urte bereko udaberrian Leizarragari Beskoiltzen egindako omenaldian aurkeztu genuen hipotesi horren ildotik abiatu ziren, ha-laber, handik hilabete batzuetara argitaratu zen *Testamentu Berriaren* faksimilaren aurkezleak ere¹⁵.

(11) "Laquelle charge ils ont acceptee, & (moyennant la grace de Dieu) telle-ment executee, selon nostre jugement, que nous esperons que nostre Seigneur en recevra profit" (1563, z. g.).

(12) *Le Nouveau Testament* (Geneva, Bonnefoy, 1563).

(13) Honako helbidean: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108678p.image.r=calvi%2C+jean.f6.langFR>.

(14) Ikus gure *Leizarraga Zaharra, Leizarraga Gaurkoa* (2007).

(15) Ikus Kintana 2007 eta Knörr 2007.

Gabezien artean, aitortu behar da ezin izan dela 1562an argitara-tutako NTaren alerik kontsultatu¹⁶, nahiz eta ordurako ia erabat finka-turik ziren 1563ko edizio honen testu-ezaugarri gehienak¹⁷.

Bonnefoy-ren 1563ko edizio honetaz balliatuz dioguna, beraz, Leizarragaren iturria identifikatzen hasteko behin-behineko salo gisa baino ez da eskaintzen.

Izan ere, inoiz zehazki egin behariko den arren, erraz gaindituko lituzke orriotako mugak eta egile honen bitartekoak NTen arteko konparazio zehatza burutzeak. Uste dugu, dena den, aski daitekeela hiruzpalau "froga" xume aurkeztea baieztatzen ari garenaren erakus-garriztat. Honatx:

Batetik, agerian dago, kapitulu bakoitzaren buruan, segituan ga-ratuko denaren laburpen gisa jarritako titulu esplikagarriak¹⁸. Leizarra-gak 1563ko NTtik edo haren ildotik argitaratutako batetik jaso zitue-

(16) Cunitz, Baum eta Reuss-en oharren arabera, nekez izan zitekeen 1562koa Leizarragaren iturri zuzena, maizegi suertatzen baitira desenkonturak. Bat baino ez alpatzarren, Apost. Acteac 11, 26an dagoen pasartetxoa ekar daiteke: 1562ko edizioak honela dio: "Or advint que tout l'an entier ils s'assemblerent avec l'Eglise". Leizarragak honako hau idatzi zuen, ordea: "Eta gertha cedin urthe gucian Elçarequin *conversa balteçaten*", hain zuzen ere gainontzeko NT frantsesek agertzen zutenaren ildokoa, hots, "Or advint que tout l'an entier ilz converseurent avec l'Eglise" (gureak dira adibideotako letrakera ezanak).

(17) Esate baterako, estilo honetakoak izan ziren 1561ean finkatu eta ondoko edizioetan jasotako zehazpenak: "une precieuse perle" (Mt 13, 46), kasurako, "quel-que perle de grand prix" bilakatu zen 1561eko ediziotik aurrera ("precio handitaco perla bat" Leizarragarenean); "il monta seul en une montagne pour prier" (Mt 14, 23) "il monta en la montagne pour estre à son privé afin de prier" bihurtu zen 1561etik aurrera ("igan cedin mendira bereciqui, othoitz eguin leçañcat" Leizarragarenean). Eta luzeago bat nahi izanez gero, hona hemen Mt 15, 5-6 delakotik hartua (Leizarragak zenbaki bat galzki jarria ermaten duena): "5. [...] Le don qui sera offert de par moy, sera à ton profit: 6. Et ne honnore pas son pere ou sa mere (il sera offert de par moy, sera à ton profit: 6. Encore qu'il n'honore pas son pere ou sa mere sera hors de coulpes [...])" ("Eneganic den dono gucia probetchaturen çaic: ohora espadeça-ere bere alta edo bere ama *hoguen gabe date*. 6. [...] Leizarragarenean).

(18) Laburpenak Robert Estienne inprimatzaileak ezarri zituen lehenbiziko aldiz 1553an argitaratutako *Biblian*. Horregatik eta orobat bertsiokuluak numeraturik jarzen lehen *Biblia* frantsesa izan zelako bilakatu zen argitalpen hura erreferentziakoa. Jean Crespin-en 1555eko ediziotik aurrera, ohiko egin ziren laburpenok biblia errefor-matu guztietan.

la¹⁹. Egia da, halere, noizean behin aldaketa nimiñoaren bat egiteko "ausardia" erakusten duela²⁰.

Jatorri bera dute, orobat, *TB* bamean ez dauden baina testua ulergarri egiteko eranstun dituen hitzek ere ("[...] Testamentu berriaren heuscarazco translatione hunetan hitz bakoitz batzu letra cheheagoz textu artean eçarri içan dirade, eçagun dençat ecen hec teztuan aditzen diraden hitzac içanagatic, eztiadela ordea textu gorputz bere-coac, baina declaragarri larriac", Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 254)²¹. Eraketa sistematikoaren faltan, eta grafiko hutsak ez diren akats zenbait kenduta²², esan daiteke "hitzez deklaragarri" horien kointzidentzia-kopurua oso altua dela *NT* eta *TB*ren artean, bertsio bietan, jakina, letrakera etzanez aurkeztuak. Egia da, dena den, euskararen senak desberdin jokatuzera behartzen duela behin edo behin, zeren, euskara eta frantsesa desberdinak izanik, hizkuntza batek behar dituen partikulak edo hitzak ez baitira beti derrigorrezkoak²³.

(19) Aztertu ahal izan dugun Tournes-en 1561eko edizioak era "estilizatuagoan" (ez hain ongi taxutua eta zehaztua, alegia) ematen du laburpen gisako hori. Ezin, beraz, atal horretan bederen, Leizarragaren erreferentzia izan. 1566koa, ordea, 1563koaren lidokoa da ezaugarri nagusietan. Halere, didaktikoago eta begietatik sartzen da arhagarriago izatea bliatzen bazuen ere, askoz nabarriago eta nahasiago agertzen da azkenekoa, batez ere kapitulu-buruetako laburpenetan (berdin Lk 22an, zein Apost. Acteac 13an edo beste edozeinetan). 1563koak eta Leizarragarenak erakusten dituzten neurria eta orekaren sena falta zala, oro har.

(20) Ausardia izan ala ez (*TB*ri dagokionez "ahal dudan fidelkiena eguin ukan dudala" ziurtatzen baitu beskolzararak Erreginarentzako gutunean: Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 253), ez da desberdintasunik falta testu bien artean. Nabarmen bat Mateoren 3. kapituluaren hasieran. 12. berretaren laburpena dela eta, 1563ko *NT*ek honela dio: "12 *Le van en la main, La paille au feu*". *TB*k zerbait gehiago eranstun du: "12 *Bahea escuan, lastoa suraco*, eta bihia graneraco" (gurea da letrakera zuzena).

(21) Paperezko euskarría baliatzen duen obraren eskuragarritasuna medio, *TB*ren inguruko erreferentzia gehienak Linschmann – Schuchardt 1900: 1990 edizioaren arabera eskainiko dira. Gogoratu behar da, halere, egun 1571ko edizioaren ale bat kontsulta daitekeela interneteko helbide honetan: http://www.euskomedia.org/PDFA/nlt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf.

(22) Leizarragaren edizioaren akatsa da, etsenplu baterako, 67.º orrian hitzaren ordez, *hacia* jartzea: "Eta hauc dirade elhorri artera hacia recebizen dutenac, hauc dirade, diot, hacia ençuten dutenac." (Mt 4, 18). Honela dio 1563ko *NT*ak: "Aussi ceux qui reçoivent la semence entre les espines, ceux-ci di-je, sont ceux qui oyent la parole".

(23) Ikus, adibidez, Mt 3, 5 delakoa. Frantsesez: "Adonc vindrent à luy ceux de

Halaber, ezaguna da beste ebanjelio edo liburu biblikoetan dauden antzeko erreferentziak markatzeko orduan, Leizarragak testuaren barnean izar (*) batez markatzen dituela alboan emango dituen alpuel dago(z)kien pasarte-hasierak. Alpatu *NTn* egiten dena besterik ez du egiten.

Bestalde, alpuak ere 1563ko *NT*koak berak dira, ez da alderik hain artean. Ebanjelio berekoak diren alpuak adierazteko, eta autore berberaren laburdura ez errepikatzeagatik, frantsesezko bertsioan *Sus* (gorago) edo *Sous* (beherago) erabiltzen diren lekuetan, Leizarragarenean *Lehen* eta *Berriz* agertzen dira, hurrenez hurren (ikus, adibidez, Mt 15, 22 eta Mt 16, 8, alboan).

Lexikoaren arloan "hurbiltasun" handia erakusten du Leizarragak frantsesarekiko. Esate baterako, hitz berezi batzuk baino ez erabiltzearren, 1563ko bertsioako *chable*, *banque*, *maistre d'hostel*, *gendarmes*, *marcs*, *fascherie*, *iuppe*, *lunatique*, *commencement de signe*, *m'empesche*..., Leizarragak honela ematen ditu: *chable*, *banquean*, *mestedostalari*, *gendarmesac*, *marcoac*, *fascheria*, *iupa*, *lunaticoa*, *signo hatse*, *empatchatzen nau*, *etab*. Edo Lk 8, 43: frantsesezko ...*la quelle avoit despendu toute sa substance en medicins*, Leizarragak honela: *eta medicuetan bere sustantia guzia despendatu çuen*). Nabarmenago da dependentzia hori akatsetan. Adibidez, testuak (Eg 8, 34) *galdetu* hitza behar badu ere, frantsesez *respondit* ematen da eta euskaraz, jakina, *ihardetsi*.

Zinez baleza liteke sintaktikoki ere estuki lotzen zaiola Leizarraga iturburuari, hala esaldi luzeetan nola motzetan. Halere, zenbaitetan arazoak sortarazten ditu iturriarekin fidelki jokatzeko nahiak eta ez gubxitan araroegi (gaizki?) euskaraturik geratzen da pasarteak. Mt 16, 13 dugu adibide. Frantsesezko *Qui disent les hommes que ie suis, moy Fils de l'homme?*, Leizarragak honela euskaratzen du: *Ni nor naicela dioite guizonéc, guizonaren Semea?*

Erantsi behar da, dena den, Leizarragak hobetu egiten duela 1563ko *NT* kalibndarraren "logika" –barkatuko ahal zaigu balezpenaren gordinal– hainbat ataletan. Adibiderik aipatzekotan, *Apostolu*en

Jerusalem, & toute ludee, & toute la contree qui estoit à l'environ du Iordain". Leizarragak "hitzez deklaragarri"-rik gabe josten du esaldia: "Orduan ethor cedin harengana Jerusalemere eta ludea gucia, eta Iordanaren inguruco comarca gucia".

Acteac liburuan aurkitutako bat ekar liteke hona, hots, Apost. Acteac 12, 25 delakoa. Pasarte horretan, frantsesezko bertsiso guztiak (baita 1563ko N7a ere) Barnabas- ez eta Paul- ez mintzo dira. Leizarragak, ordea, nahiago izan zuen "Barnabas- ere eta Saul" - ez hitz egitea, aurreko kapituluetan (VII, XI eta XII. etan) jarritakoaren ildotik.

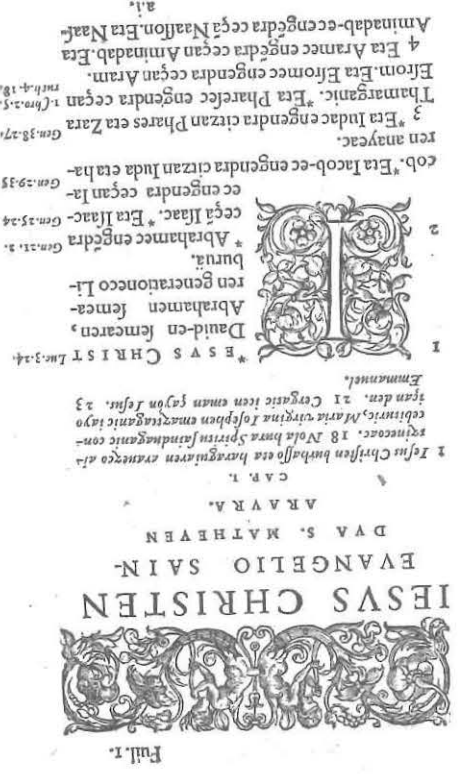
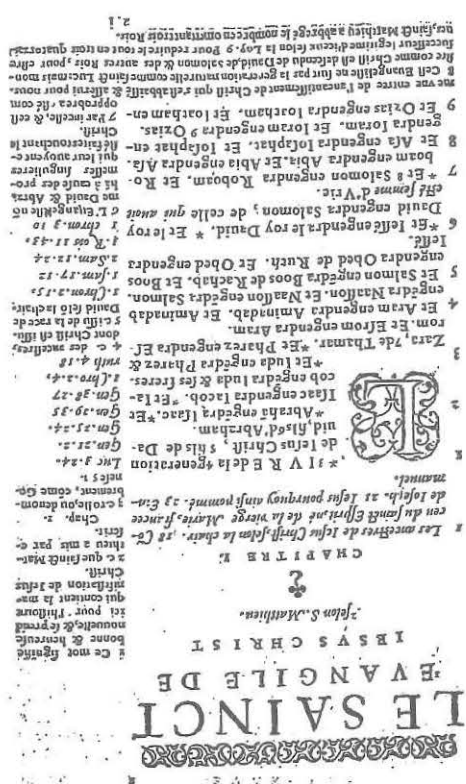
Anekdotikoa dirudien kontu honek bere logika (sakona) du. Izan ere, euskarazko bertsisoan ere "Paul" modura ezagutuko den apostoluia, Apostoluen Acteac liburuaren logikaren arabera, "Saul" baino ez baita XIII. kapituluraino. Izan aldaketa, ezaguna da, 13, 9 atalean gertatzen da, ez lehenago: "Baina Saulec (Paul- ere deitzen denac" agertzen denean, hain zuzen" 24. Desegokia, beraz, ordura arte "Paul"- ez mintzatzea, frantsesezko edizioetan hala egiten bada ere" 25. Haindik aurrera apostolua "Paul" izango da, ez bada gertatzen haren konbertsio uneetara (Apost. Acteac 9, 4) bueltarazten duten analepsi narraitiboenjolasek besterik eskatzen dutela" 26.

Jakina, une honetan nekez jakin liteke beskoiztarrarena berarena den egokitzapenaren ekimena ala erreferentziarako besteren batena, baina, guk dakigula, euskarazko bertsisoan bakarrik aurki daiteke zuzenketa hori" 27.

(24) Izen-aldaketa "ofizial" hori honela isiatzen dute 1563ko edizioak eta Leizarragak XIII. kapituluaren hasierako laburpenean: "2 Barnabas & Saul separez pour prescher [...] 50 Persecutione contre Paul" eta [...] 2 Barnabas eta Saul predicatera separatzen [...] 50 Persecutione Paulen eta Barnabasen contra". (25) Goragoko XI. kapitulua ere honela amaitzen da frantsesezko edizioetan: "par les mains de Barnabas & de Paul". Leizarragak, berriz: "Barnabasen eta Saulen escuz" (Apost. Acteac 12, 30). Nolanahi ere, hemen artikulua luzatzea eraman behar ez lukteen ohar bat erantsi beharra dago: alpatu pasarte horren segidatan dagoen XII. kapituluaren hasierako laburpen modukoan "25 Barnabas eta Paul lerusalemere itzuli" idazten du Leizarragak. Pentisa liteke, hasiera batean bederen (eta garatzeko hipotesia genuke honako hau ere), beskoiztarak 7barek itzulpena bukatu ondoren edo erantsi zizkiola, ia hitzez hitz jasota eta esaten zutena kuestionatzeko astirik gabe, 1563ko ediziotoko laburpenok. (26) Hala gertatzen da, adibidez, liburu bereko 22, 7 eta 26,14 pasarteetan ("Saul, Saul cergatic persecutatzen nau?" eta 22, 13 delakoan ("Saul, anyayé, recebi eçac ikuste") (27) Cunitz, Baum eta Reuss-en edizio-erfaketaaren arabera (1893-1900, t. IX, 327 oharra), honako "ortodoxia" hau ez da frantsesezko argitalpenetan ematen, "ofizialki" aurkeztu aurretik ere erabiltzen baita "Paul" izena (Ikus Apost. Acteac 12, 25).

NT, Geneva, Bonney, 1563

TB Arrokela, Hautn, 1571

3.- Leizarragaren Testamentu Berrira deituriko liburuak badu, horratik, nabarmendu beharreko bestelakorik ere, harekin lotura zuzenik ez duten atalak, hain zuzen. Haien guztien antolamenduz mintzatzean, beraz, komenigarria da bereizketa hori ikusmiratik ez gaitzea, TBrekin lotura zuzenik ez duten atalek funtzionamendu autonomoa(goa) izan baitzezaketan kaleratzerako orduan²⁸.

Has gaitezen, bada, Testamentu Berrira linguistikoki eta -batik bat- doktrinalki zuzen ulertu ahal izateko prestatuak ziren atalrik miatzen.

Nafarroako erreginari eskaintzen zalon **"Gucizco Andre noble Ioanna Albrete..."** gutunak irekitzen du idazlana (bai frantsesez eta bai euskaraz erredaktatua)²⁹ eta **"Heuscaiduney"** zuzendutako aitzin-solas laburra³⁰ dator ondoren, bi-biak Leizarragak (Leizarragak berak) idatziak. Testu zehatzak dira, egileari eta hark hartutako eginkizuna-aren inguruabarrei buruz hitz egiteaz batera, Euskal Herriaz eta euska-reen egoeraz ere mintzo direnak, sinatzaileak baino ezin idatz zitza-keenak. Eredua edo iturri zuzenik ez zutenak, alegia.

Leizarragarenak dira, orobat, TB beraren amaieran dagoen **"Çu-beroaco herrian usangatan ezdiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac"** izeneko lexiko-taula laburra eta, jakina, bertan tar-tekatutako hizkuntza oharra³¹. Honela dio datiboari buruzkoa den ohar honek, zuberotarren belarrirentzat ezohiko egingo zen erabileraz ohararazteko: **"ey, er**, dativo singularian **ari** erraiten dena, Cuberoan eta aldirietan pluralean erraiten da, **er**, eta bertetan gucietan **ey**: hala nola batez minçatzerà erraiten da Heuscalerri gucian guiçonari, emazteari, haourrari: eta anhitzez minçatzerà, Cuberoan eta aldirietan guiçonér, emaztér, haourrér, eta bertetan, guc heuscarazco transla-tione hunetan usatu ukan dugun beçala, guiçoney, emaztey, haou-rray, &c."

(28) Baina, eskuarki, liburu larragoen eranskin gisara argitaratzen zituzten frantses eliza "drezatuek", berdin TBrekin batera zein Marot eta Bèze-ren *Pseauxmes* delakoarekin (ikus Barclay Squire 1912-II, 342-348).

(29) "Gucizco Andre noble Ioanna Albrete Nafarroaco Reguina Bearmoco Andre guehién &c, denari, bere cerbitzari gucizco chipiac eta gucizco obedientiac, ioannes Leiçarraga Berascoizcoac, Iesus Christen gratià eta baquea desiraitzen" (Linschmann - Schuchardt 1900: 1990, 249-253; frantsesezko bertsiotia: 243-248).

(30) *Idem*, 254.

(31) Linschmann - Schuchardt 1900: 1990, 1213-1214.

Lexikoari dagokionez, hirurogeita hamar bat baino ez dira Leiza-rragaren ustez Zuberoko jendeari ulergaitza egin zekizkiokeen hi-tzak³². Aurreko testu biez esan bezala, honako honetan ere ez du zen-tzurik ustezko iturririk bliatzen salatzeak, Leizarraga baitute sort-zaille eta erredaktatzaile.

Aitzitik, gainontzeko idazkiak kalbindar elizak agintzen zuenari segituz burutu ziren, inoizka baten baten barnean hizkuntz jolas per-tsonalerako ate txikiren bat irekirik suertatu bazen ere. **"Testamentu Berrico hitz eta minçatzeo manera difficil bakoitz batzu bere dec-larationéquin"** atalean³³, esaterako, Leizarragak egokitzapen interes-garri zenbait utzi zituen inprimaturrik.

Hitzegiño gisara planteatuta, iturritzat hartutako frantses testue-tatik jasotako sarretrak eta definizio-deklarazioak ematen dira bertan. Bada, edozein modutan ere, jatorrizkoarekiko alderik; besteak beste, Leizarragak ez ditu jasoizen frantsesezko bertsiotan dauden hitz guz-tiak, eta ez, hain zuzen, euskaldunentzat ulerterrazak zirelako, ez baitinudi *Cervoise*, *Circoncision*, *Doigt de Dieu*, *Parole*, *Peagers*, *Phylactere*, *Quadrin*, *Servante*, *Statera* eta *Vipere* bezalakoak gurean arruntegiak zirenik. Horien ordez, hizkuntzaren eta kulturaren senak edo eskaturik, beste batzuk tartekatu zituen beskoiztarrek, hala nola, *arnoà*³⁴, *erhia*³⁵ eta *guiçona*³⁶ hitzak eta *guerta cedin*³⁷ eta *guertha*

(32) Zalantza egingo genuke atal horretan agertzen den hitz bat ez ote zen tokiz kanpo suertatu, nahiz eta horretan bertan paratua geratu zen beste atal desberdinen egitura zurrunak behartuta. "Pescadore, *arrançale*" hitzak ari gara. Izan ere, nekez tarteka zitekeen hebraierazko eta grezierazko hitzen artean, eta, bestalde, ez zen hitz *difficilen* zerrendan kokatzeko modukoa, besteak beste, atal hau TBrekin emana eta berrikuntzei ibxia zetorrelako Genevatik. Honela definitu zuten Leizarragak, atal berezia beharko zukeen testua: "Pescadore, *arrançale*. Guehienci lekuetan arrançale erraitenagatic, heuscaidun anhitzi, ma. 4. 19 eta marc. 1. 17. Nic eguinen çaituztet guiça pescadore hobequi itzeuquiz, eceen-ez. Nic eguinen çaituztet guiçarrançale: hala usatu ukan dugu" (Linschmann - Schuchardt 1900: 1990, 1214).

(33) Linschmann - Schuchardt 1900: 1990, 1201-1213.

(34) "Hartzen da horri ahal deçaqueen edari guciagatic" (*Idem*).

(35) "laincoaren erhia erran nahi da, laincoaren verthutea ceir, (*Idem*, 1204-05)

(36) "Scripturan hartzen da, guiçon eta emazte, chipi eta ha (*Idem*, 1206)

(37) "Guertha cedin, eçari dugun lekuan, Grecac emaiten du baina minçatzeo manera hunez usatu ukan dugu, ez hala erraiten du, rantac minço diraden beçala, venturazco edo tropuzco gauça dela erran cotz, baina lengoagean moldezoago itzeuquiz, eta Francesari larrelquiz" (*Idem*).

**LA SOMME DE TOVT
CE QVE NOVS EN-
SEIGNE LE VIEIL
ET NOYVEAV**
Testament.

LE S. Hurés du vieil Testament nous enseignent que le Dieu qui ont adore Adam, Noé, Abraham, Isaac, Jacob, David, & nos autres Peres, est le seul vray Dieu tout-puissant & éternel. Qui de boneté infinie, laquelle est en luy, a créé par sa Parole le ciel & la terre, & tout ce qui est en iceux. Duquel toutes choses prouviennent, sans lequel rien n'a esté. Qui fait justice & misericorde, & toutes autres choses en tout & par tout, comme bon luy semble; & ne fait point qu'aucun soit si hardi de luy dire pourquoy il fait ainsi, ou ainsi, ce qu'il fait.

Outre ce, donnez à cognoistre les ditz liures, que le zele faux & résistif de Dieu, apres auoir créé toutes choses, crez Adam le premier homme, & ce à son image, & semblance spirituelle, le fait fait & confinant leigneur de toutes creatures en la terre. Lequel Adam par sa toute & deception du diable tomba en desobeissance, faisant résistif tant contre le commandement de son Créateur; & par son péché a tellement mis au monde l'ynfection; & venant à mort naturelle de péché, que nous tous qui dépendons de luy, sommes devenus à damnation, alternés à la puissance & tyrannie du diable. Nous cognoissons aussi par ces paroles, & excellens liures, que Dieu promit jadis à Adam, Abraham, Isaac, Jacob, David, & au Filz Jhésus Christ nostre Sauueur: lequel desireroit de péché, de la tyrannie & seruage du diable ceux qui de toy virent, & ouran- se croiroient à telle promesse, & se feroient en Jhésus Christ, esperans de luy, & par luy feul, la deliurance & liberté promise. Item nous montrant & donnant à entendre que cependant que les ancies Peres (quoy qu'ils attendoyent le salut & deliurance, par la croix) ne se voyent pas si vne nature si orgueilleuse & cor- rumpue, que volentiers ne se veut reconnoistre pecheur, & qu'il ait affaire du Rédempteur promis) Dieu le createur donna par Moyse à son peuple, & par luy feul, la malice du cœur de l'homme, cognustente que c'est de peché, & la malice du cœur de l'homme, afin que par ce moyé plus ardemment desirassent la venue de Jhésus Christ, qui les deliurast & rachast; & peché, ce que ne pouuoit Z. iiii.

TESTAMENTI SARRACOMARIORUM
Etia berriac iraccosten draucanen guciaren somariora.

Eltaméru eharreco liburuéc iraccosten gauzteccen Adaméc, Noécés (Abrahaméc, Isaacéc, Jacobéc, Davidéc) eta berre gure Aitéc adoratu ukan duten Iaincoac, dela eguiazco Iaincobar bera, bothere guciaco eta eternal: berre onatidun Iaindigaréc cerna eta Iurra eta hetan diradan gauç. guciac berre Hitaraz crenatu diruena, ceinganic gauça guciac heldu balitirade, eta hura gabe deuce icaric ezta. Ceinec eguiten baitu iusticia eta misericordia, boyeta goitico gauça guciac gauç. guciaren eta Iektu guciaren, berac placet duen beçala. Eta ezta nehor hain aularic icarcco, non hant derion, cergauac eguiten duena, bunela celo hala eguiten duen.

Guehiago, liburu hec declaratzé drauente, nola Iainco guciaco goitico eta bothere guciacoac, berre gauçac crenatu cituen ondoan, crenatu vkan quen Adam Iektu guciaco, berre iuradi eta imaginu spiritualera, hura eguiten que Iainc gauça guciac iabe Iurra. Baia, deabusaren iuridiaz eta enguatoz, deobedienciazen eror ezdin Adam berre Creatarean munamenduazen iragaitz eta hautilz: eta berre bekatuz balaco kotua eta poçoznana mundura eman vkan du, non haren arragac heldu garen gucioc gure naturaç. Iaincoaren biraren eta punitionearen digne bataraz, herioaren eta damnationearen fuit, eta deabusaren tyranniazen eta botherearen me- neco eguin ieanic.

Haberber, liburu noble eta excellent heraric eguiten tzen dugit, nola Iaincoac Iehenago promentatu vkan cerauç Adam; Abraham; Isaac; Jacob; David; eta ahanbez berre Iehenigocon, ezen igorriten Iuch doban onteçoz hucia, Iektu Christi berre Seme gure Saluadoreat

TB, Arrokela, Hautin, 1571

**LES NOMS DES LIVRES DU
Nouveau Testament, & nombres des Chapitres.**

L'Euangile selon S. Matthieu, contient Chapitres	28
L'Euangile selon S. Marc, chap.	16
L'Euangile selon S. Luc, chap.	24
L'Euangile selon S. Jean, chap.	21
Actes, ou Faits des Apotres, Second liure de S. Luc, chap.	28

LES EPISTRES.

Sainç Paul aux Romains, Chapitres	19
La I. aux Corinthiens, chap.	16
La II. aux Corinthiens, chap.	13
Aux Galatiens, chap.	6
Aux Ephesiens, chap.	6
Aux Philippiens, chap.	4
Aux Colosiens, chap.	4
La I. aux Theſſaloniens, chap.	5
La II. aux Theſſaloniens, chap.	3
La I. à Timothee, chap.	6
A Tite, chap.	4
A Philemon, chap.	1
Aux Hebreux, chap.	13
L'Epistre S. Jacques, chap.	5
La I. Epistre S. Pierre, chap.	5
La II. Epistre S. Pierre, chap.	3
La I. Epistre S. Jean, chap.	1
La II. Epistre S. Jean, chap.	1
La III. Epistre S. Jean, chap.	1
L'Epistre S. Jude, chap.	1
La Reuelacion, ou Apocalypse S. Jean, chap.	22

NT, Geneva, Bonefoy, 1563;

NT, Geneva, Bonnefoy, 1563

Les noms des liures contenez au nouveau Testament, avec la page, ou ils commencent, & le nombre des chapitres.

La I. Euangile selon S. Mathieu	1	chap.	XXVIII
La II. Euangile selon S. Marc	16		XVI
La III. Euangile selon S. Luc	24		XXIII
La IV. Euangile selon S. Jean	21		XXI
Les Actes, ou Faits des Apotres	108		XXVIII

EPISTRES			
Sainç Paul aux Romains	197		XVI
Premiere aux Corinthiens	16		XVI
Seconde aux Corinthiens	16		XIII
Aux Galatiens	16		VI
Aux Ephesiens	16		VI
Aux Philippiens	172		XXIII
Aux Colosiens	186		XXIII
La I. aux Theſſaloniens	181		V
La II. aux Theſſaloniens	181		III
La I. à Timothee	186		VI
La II. à Timothee	189		XXIII
A Tite	191		III
A Philemon	191		II
Aux Hebreux	194		XXIII

EPISTRES CATHOLIQUES			
Epistre de S. Jacques	102		V
Premiere Epistre de S. Pierre	109		III
Seconde Epistre de S. Pierre	111		V
Premiere Epistre de S. Jean	114		II
Seconde Epistre de S. Jean	114		II
Epistre de S. Jude	116		II

NT, Lyon, J. Tournes, 1561

"Abba" hitzaren kasua, zeina ez baita zerrenda horretan agertzen baina bai, aldiz, "Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitx batzu bere declarationéquin" atalaren hasiera-hasieran.

Ohar bedi, *declaratione* horretako izen larrien izulpenak Leizarragaren ukituaren erakusten duela eman balezake ere, beskoiztararren "ituzitzaile-fidelitasuna" ez dela zalantzatan jartzeko modukoa. Aipatu berria izan den Perrin-en bertsiotan azalitzen denarekin erkaizea dugu frogara:

"Amen: hala biz, den, edo eguin dadila"

"Amen, Soit fait, Qu'il le face, ou Soit ferme"

Laburbidurik, bada, eta atalen ordena gorabehera⁴⁸, Test[amen]ju-aren ulerpenerako prestatuak ziren idazki horiek guztiak barnean harturik (bakanean baten faltarekin batzuetan) eskaini ohi zen *Testamentu Berriaren* edizioa.

Leizarragak, agerian da, guzti-guztiak liburutatu zituen.

4.- Gorago adierazi bezala, *Testamentu Berriarekin* lotura zuzenik ez zuten hainbat idazlan argitaratu zituen Hau(())tinek obra nagusiaren eranskin gisara, baina ez beti ale guztietan, ez eta orden berean edota toki berean ere argitalpenaren barruan.

Vinsonek zioen moduan, "cette dernière partie [esku artean darabilguna, alegia] manque à beaucoup d'exemplaires. Elle comprend en somme les annexes qu'on avait l'habitude, antérieurement au XVIIIe siècle, de joindre au Nouv. Test. à l'usage des Églises réformées" (Vinson 1891-1898: 1984, 6).

Are gehiago: haietakoren bat ABC edo *christinoen instructioneari* erantsirik ere Joan zitekeen jendartera agertzeraokoa. Hori da, esate baterako, Vinsonek berak dioena: "Les parties communes aux deux

(48) Vinsonek gogoratzen duen bezala, ale batzuetan (berean, hain zuzen) "Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitx...", "Cuberoaco herriari usançatan ezdirraden hitz bakoitx batzu hango ançora itzuliac", eta "Testamentu Berrico materiari eriditeco Taulá" liburu guztiaren amaieran, hots, *Konfesoaren* amaieran zeuden erantsita (ikus ondoko helbidean argitaratutako erreproduktzioa: http://www.euskomedia.org/PDFAnt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf). BMfeko Arsenaleko alean, aldiz, TBren aurre-aurrean: "avant le texte même du Nouv. Test." (Vinson 1891-1898: 1984, 6-7).

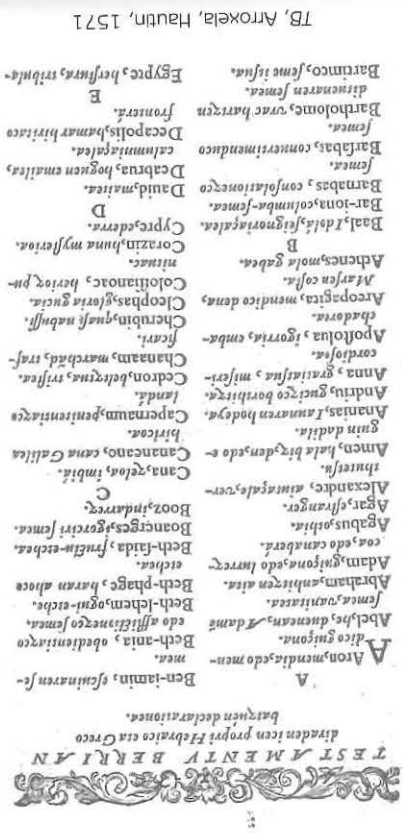

Table with 2 columns: 'Interpretation des noms Hébreux' and 'NT, Geneva, Perin, 1567'. The table lists various Hebrew names and their corresponding Latin or French interpretations from the 1567 Geneva Bible.

livres (TBz eta Kalendrerà-ABC bildumaz ari da) sont seulement le catéchisme, la déclaration au Roi et la confession de la Rochelle" (Vinson 1891-1898: 1984, 42).

Idazlan hauek 1550. hamar-kadaren erdialdetik aurrera hasi ziren TBrekin batera kaleratzen. Zenbaitetan, gainera, C. Marot eta Th. Bèze-ren *Les Pseaumes mis en rime française* obrarekin batera. Azken lan honek, halere, nortasun propioa hartu zuen 1560. hamarkadan eta, handik aurrera, jarraian aurkeztuko diren atalixoekin hornitua argitaratu zen maizki.

Edukiel dagokienez, eta sarritan azpimarratu den legez, "cette seconde série de textes concerne la vie ecclésiiale et la doctrine réformée. Avec la Bible, ces pages forment les éléments constitutifs de la foi et de la vie du chrétien réformé" (Engammare 1991, 374).

Hona, besterik gabe, *Testamentu Berriaren* zein *Pseaumes* deliruko liburuaren "azken parte" hori osa zezaketen atalok eta, orobat, Leizarragak iturri izan zituen bertsoiel buruzko argibideak:

Otoitza eklesiastikoen forma

Testamentu Berriari erantsita kaleratu zen gure artean kalibneki idazlan beregain bezala plazaratutako *La forme des prières Ecclesiastiques* liburuixoarean itzulpena.

Igandetako kultu erlijiosoa taxutzera bideratua zen argitalpena. Honela diote sarrerako hitzek liburuaren barrena agertuko denari dagokionez: "Igande goicean *communzqui forma humentara nehorc usatzen du*"⁴⁹ (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1265).

Lanegunetan, aldiz, bestelakoa omen zen eginkizuna: "Astegunetan, *Ministreac on irudi çayón beçala exhortatzen du populua otholiza egultera: demboraren edo bere predicationean tractatzen duen materiaren araura*" (*Idem*).

Formaren ondoren, eta igandetako liturgiaren osagarri, bataioa, zena edo afari erlijiosoa eta ezkontza ospatzeko jarraibideak erantsi zitzaizkion liburuari; eta azken atal bat gaixo daudenak bisitatzeko

(49) "On use" diote frantsesezko bertsoiek.

OTHOTZA ECCLESIASTI-

COENFORMA:

Sacramenduén administrazeco eta Ezconçaren celebrazeco, bay eta erien visita-tzeco manerarequin.

Astegunetan, Ministreac on irudi çayón beçala exhortatzen du populua otholiza egultera: demboraren edo bere predicationean tractatzen duen materiaren araura.

Igande goicean communzqui forma humentara nehorc usatzen du.

OTHOTZA.

Gvra aiutá dela cerua eta lurra eguin diruen Iaunaren icenean, Amen.

EXHORTATIONEA.

Haurrideac, prefenta bediguaric batbedera Iaunaren maitate handiaren eta goraren aituzinean bere faltén eta bekatuen eguiazco confessionerequin, eta barme bihotzez iarreiquiren çayé nic orain erranen ditudan hirtzey.

CONFESIONEA.

Iainco Iaun, Aita eternal eta bothere gucitacoa, confelatzen diagu eta eguiazqui çagutzen hire Maitate fainduaren aituzinean, ecen bekatore gaichoac eta miserabileac garella, iniquitatetan eta corruptionetan concebituac eta forthuac, gaizqui egultera emanac, yn-gui egulteracoetz ez denigayac: eta gure vitio eta egulterate gaichotz hire manamendu fainduén iragaitetic eta

Otholza ecclesiasticoen forma, 1571.

1552ko edizio aberatsa), Cunitz, Baum eta Reuss-ek apailatu obra (1893-1900) har liteke abiapuntu.

Haren arabera, 1562tik aurrera baino ez zen lehendabiziko orrian "Priere" ("Otholiza" Leizarragarenean⁵⁴) eta "Exhortation" ("Exhortationea" beskoiztararenean) agertzen hasi. Ordura arte, "Confession" hitza zen atalaren izenburu bakarra (gero "Exhortation" hitza jarriko zen lekuan kokatua)⁵⁵. 1562tik aurrera, aldiz, hurrengo ahapaldiaren izenburu bilakatu zen, Leizarragarenean bezala ("Confessionea").

Badirudi, beraz, Leizarragaren eredia nekez izan daitekeela 1562koa baino lehenagokoa⁵⁶, urte hartako edizioan hasten baitira Beskoitzekoaren lanak islatzen dituen testu-ezaugarriak agertzen. Data horrek berritoki jarriko gintuzke Leizarragak Testamentu Berria itzultzeko enkargua jaso zuen urtearen inguruan. Edo beste modu batean esanda, itzultzeko luzatu zitzaizkion edizio guztiak Genevan kaleratutako azken-azkenak izan ziren, 1562-1563koak hain zuzen.

Erikaketaren maila zehatzera jaitsiz, esku artean izan ditugun *La forme des prières Ecclesiastiques* izeneko liburuen edizioen artean, 1562an eta 563an argitaratutakoak dira Leizarragaren bertsiotik hurbilen daudenak, elkarren osagarri bailiran. Hau da, beskoiztarrek ezkontideen izenak adierazteko 1562koaren "N.N." laburdura darabilen bitartean, 1563koan orri-buruen tituluen eredia aurkitu duela dirudi⁵⁷.

(54) Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1263.

(55) Ikus, adibidez, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086533.image.r=psaum.es:f248.pagination.langFR>

(56) Ez da zalantza faltarik, ordea. Hala, ezkontideen izenak adierazteko laburdurak, 1542, 1545, 1563, 1566 eta 1567ko edizioetan ez bezala ("N. et N." agertzen baitute), Leizarragarenean eta frantsesezko gainontzekoetan "N. N." gisara azaltzen dira. Berdin esan liteke Leizarragak idazten duen "Evangello sailnduaren arauera" pasarteaz (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1289), 1562, 1563 eta 1566ko edizioek ez baitute -Cunitz, Baum eta Reuss-en iriziz: "saindu" hitza eskaintzen (Bonneloyren 1563koak bai, dena den). Edo, azken adibide bat ematearren, beskoiztarrek "Eliça primitivoan" dioten bitartean (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1283), 1559tik aurrerako edizio frantsesezko ezabatua omen zuten "primitibo" kalifikatiboa.

(57) Lehen atalean, etsenplu baterako, ezker aldean "Prieres", eskuin aldean "Ecclesiastiq"; Leizarragarenean "Otholiza" eta "Ecclesiast."; 1562koan, berriz, guztietan "Prieres".

Ez da falta desberdintasunik, ordea. Leizarragak oso gogoko du ahapaldiak "Iesus Christ hire Seme gure launaren icenean" formula-rekin bukatzea. "Eredu" diruditenek, berriz, erabat berdina ez den "par iceluy Iesus Christ nostre Seigneur" formula darabilite horren orde. Egia esan, Leizarragak berak kasu gehienetarako orokorturiko forma izan liteke, ez baita, izan ere, gainontzeko frantses edizioetan agertzen⁵⁸.

"Amen" delakoaren erabilera ere ez dator beti bat frantsesezko bertsiotetan eta Leizarragarenean (ez eta frantsesezkoen artean ere).

Amaitzeko puntuan ere badira aldeak: Leizarragarena bezain gordin bukatzen da 1563ko edizioa, hots, amaitu dela adierazi gabe, baina *Catechismean* ohiko otoiatak jarraian erantsiz. 1562ko edizioa, aldiz, "Fin des prières Ecclesiastiques" esanez bukatzen da. Leizarragarenean bezala, hurren jasotzen duen idazlana *Catechisme* izenekoa da.

Baina, berritoki diogu, berdin-berdin den ediziorik aurkitu ez bada ere, 1562-1563 urteetako edizioetan (edizio bakar batean, akaso?) jarriak ditu oinak Leizarragak euskaratutako lan honek.

Katexisma

7Bren barnean eta Otoiiza eklesiastikoen forma delakoaren amaieran erantsia ezagutu dugu euskaldunok kalbinek 1545ean liburu desberdin gisara kaleratutako *Le Catechisme de l'Eglise de Genève* ve liburuaren⁵⁹ itzulpena⁶⁰.

Izenburuaren beraren bigarren zatia zehazten duen moduan (*C'est a dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interroge, & l'Enfant respond*), haurrak kristautasun erreformatuan hezteko modu peda-

(58) Cunitz, Baum eta Reuss-en arabera (1863-1900, t. VI, 174 oharra), honela banatzen da erabilera: "Iesus Christ" (1558), "Iesus Christ etc." (1542, 1547-eta, zenbaitetan, 1562, erantsiko genuke guki), "Iesus Christ nostre Seigneur" (1559-1563), "Iesus Christ nostre Seigneur, Amen" (1545).

(59) Ikus Cunitz, Baum, Reuss [ed.] 1863-1900, t. VI, 1-160.

(60) Ikus http://www.euskomedia.org/PDFAnit/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf.

gogikoa da obra honek garatzen duena, egokiro neurtu eta taxututako elkarrizketen bidez. Urteko igandetan zehar (berrogeita hamabost igandetan, hain zuzen) lantzeko eta ikasteko dosifikatua, sinesmen berriaren oinarriak sistematikoki barnearazteko tresna eraginkorra eskaini zuen Kalbinek katixima horren bitartez.

Katiximak frantsesez izan zituen edizioak direla eta, zaila gertatu da Leizarragak itzulpenetarako erabili zuen ereduaren identifikatzea. Oso antzekoak dira guztiak eta oso antzekoak dira, esaterako, eskuragarri ditugun lehan Crespin inprimatzaileak prestatu zituenak (Geneva, 1552 eta 1554), editorerik gabe kaleratu zen 1562koa⁶¹, hurrengo urtean Bonnefoyk argitara eman zuena (Geneva, 1563) eta, azkenik, F. Estienne inprimatzailearena (Geneva, 1567). Edozein gerta zitekeen, hortaz, beskoziltzarren erreferentzia.

Alabaina, ezin bazter daiteke ikusmiratik Leizarragak Testamentu Berrira eta beste obra batzuk prestatzeko erabili uste zituen frantses testuok identifikazio-lanaren norabidea itsu dezaketela oharikabearen, posibilitateen artean beti baita itzulizailleak ezagutzen duen beste hizkuntzaren batean idatzitakoa ere iturri gisara erabili izana.

Horixe bera da, gure iritziz, Leizarragaren *Catechisme*a, *cein erran nahi baita, Iesus Christen doctrinán haourrén iracasteco formá, non Ministreac interrogatzen baitu, eta haourrac ihardesten* izenekoaren iturriaren gakoa, izan ere, frantsesezko edizioaren bat ballatzeaz gainera, Leizarragak latinezko bertsiota ere erabili baitzuen.

Kalbinen *Catechismus Ecclesiae Genevensis*, hoc est, formula erudiendi pueros in doctrina Christi izenekoa Genevan argitaratua izan zen 1545ean, 1547an, 1550ean, 1551n, 1563an (latinez eta grekeraz honako hau), etab.

Leizarragak bereari eman zion izenburuak berak erakusten du frantsesezko bertsiorekin bat izan zuela begien aurtean, zein izan zen ez badakigu ere⁶².

(61) Ikus http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k11455_2j.image.f80.langFR.pagination.

(62) Uste izatekoa da TBrekin batera euskaratu behar zituen lanxoak ez zitzaizkiola banaka etorri, ohiko argitalpenetan jasoak baizik. Eta nahi diren aldaerekin izan arren (*Catechisme + La Forme + Confession*, *Catechisme + Confession*, etab.), horrek esan nahiko luke data berean argitaratuak eta, agian, liburu bat eta bakarra osatuz iritsi zitzaizkiola guztiak. Honako honetan, oro har eta gainontzeko iturrien ildoan, 1563ko edizioaren aldeko apustua egin lezake hipotesiak...

Latinezko bertsiorekin bat erabili zuela ere aski argi geratzen da itzulizaillearenak irudiketean "askatasunak"⁶³ aztertzen baditugu.

Hona hamar bat adibide, horren frogagarri⁶⁴.

- "Le Ministre: Mais quelle est en somme la substance de ceste cognoissance?"
- "Minister: Munc, quaenam sit huius cognitionis summa, paucis audire abs te velim"
- "Ministrea: Orain eçagutze horren sommaria cein den, hireganic labursqui ençun nahi niqec" (1294)
- "L'enfant: [...] et aussi qui est tiré de la pure doctrine Apostolique".
- "Puer: [...] et quod vel ab ore apostolorum excepta fuerit, vel ex eorum scriptis fideliter collecta"
- "Haourra: [...] eta ceren Apostolu berén ahotic, edo hayen scribatuetanic ilkia eta hartua baita" (1294)
- "Le Ministre: Recite ce qui y est dict"
- "Minister: Recita"
- "Ministrea: Eya dançugun hartan erraiten dena" (1294)
- "Le Ministre: Quelles?"
- "Minister: Eas mihi recense"
- "Ministrea: Eya dançugun nola" (1295)
- "Le Ministre: Touchant des diables et des meschans, luy sont-ilz aussi bien subjectz?"
- "Minister: De implicis autem et diabolis quid sentiemus? An eos quod que dicemus illi subesse?"
- "Ministrea: Deabruéz eta gaixtoéz cer erranen dugu, hec-ere haren manuco dirade?" (1297)
- "L'enfant: Honnore ton Pere et ta mere"
- "Puer: Eius initium est: Honora patrem et matrem"
- "Haourra: Haren hatsea da, Ohoraltzac eure aita eta ama" (1321)

(63) Gorago ikusi bezala, nolabaiteko "askatasuna" erakutsi zuen Leizarragak erlijio arloan agertzen ziren hainbat hitz -garaiko euskaldun arriuntentzat- ezezagun (kultismoak, barbarismoak...) ulertarazteko formulak erabiltzean. Horrela, frantsesezko "fondamenti" hitza ematerakoan, beskoziltzarrek "fundamenta eta lehen hatsea" idatziko du (Linschmann - Schuchardt 1900: 1990, 1294). Haurren ulermen-mailara ere egokituko du hainbat pasarte: latinezko "edissere hoc mihi paulo fusius" eta frantsesezko "declaire moy cela plus au long" "declara leçadac hori claroquichiago" euskaratuko du (Linschmann - Schuchardt 1900: 1990, 1298; gureak dira letra etzanak).

(64) Euskarazko pasarteen ondoren parentesisi artean doan zenbakia, Linschmann - Schuchardt 1900: 1990 edizioaren arabera emandako orrialdea adierazten du.

- "Le Ministre: Est-cela tout le commandement?
"Minister: Nihilne amplius restat de praecepto?
"Ministrea: Manu horretaric bada deus gehiago?" (1322)
- "L'enfant: Puis que noz corps et noz armes sont Temples du saint Esprit, que nous les conservons en toute honnêteté. Et ainsi que nous soyons chastes, non seulement de fait, mais aussi de desirs, de paroles, et de gestes. Tellement qu'il n'y ait nulle partie de nous souillée d'impudicité"
"Puer: Ex quo tum corpora nostra, tum animae templa sunt spiritus sancti, ut castam utriusque puritatem peæstemus: ac proinde non ex-temi tantum flagitii abstinentia pudici simus: sed etiam corde, verbis, gestu denique corporis et actione. Denique corpus ab omni lascivia purum sit, animus ab omni libidine: ut nulla pars nostri impudicitiae sordibus sit inquinata"
"Haourra: Gure gorputzac eta arimac Spiritu sainduaren temple dirade-nez gueroz, bata eta bercea chahu eta pur beguiria ditzagun: eta garen caste, ez eguinez soilament, baina desirez, hitzez, eta gutuz: hala non, piillardiarri dagoan maneraz gutan deus maculaturic ezten" (1323)
- "Le Ministre: Quelz?"
"Minister: Quae sunt illa?"
"Ministrea: Celn dira hec?" (1345)
- "Le Ministre: N'en y a il pas certaine probation?"
"Minister: Possisne mihi scripturae testimonio id comprobare?"
"Ministrea: Scripturaz hori eracuts ahal eçaque?" (1353)

Hainbat kasutan, euskarazko eta frantsesezko bertsioak bakarrik alderatuz gero, ministroaren eta hauraren arteko elkarriketak Leiza-rragari gogokoegi ez zitzaion taxu handiegia zuela eman lezake.

Agerian da, beraz, euskarazko itzulpena osatzean presente izan zituela bai frantsesezko bertsioa eta bai latinezkoa.

Gainerakoaz den bezainbatean, bitxilkerien ontzirako utz liteke ondoko oharpena, hots, frantsesezko eta latinezko *katiximek* amale-ran zeramaten otoitz sortatxoak gabe kaleratu zela Leizarragarena. Kimaketa horren truke, *ABC* edo *christinoen instructio*nea delakoan tartekatatu zituen gero haletako gehienak⁶⁵.

(65) "Goiceco orationea" eta "Psal. 143" (Linschmann – Schuchardt: 1900: 1990, 1404-1407), "Lectionearen stulatzeraoan erraliteco orationea" eta "Psal. 25" (*idem*, 1408-1410), "lan altzineco ohoitzá" -"Psal. 104" barne- (*idem*, 1410-1411), "lan ondoco ohoitzá" -"Psal. 117" barne- (*idem*, 1411-1412) eta "Aratseco oratio-nea" (*idem*, 1413-1414).

Konfesionea

Normalean ahaztu egiten da kalbindarrek beren tesi erlijiosoak finkatzeko eta jakinarazteko premiak honako idazki larri hau izan zuela ondorio nagusi. Bertan dira kristau sinesmen erreformatuaren fun-tsezko doktrina-hariak.

Zehatzago adieraziz, "Arroxelako Fede-Konfesoia" ere deitua (1559) eta Jean Kalbinek berak idatzia, *Confession de Foy, faitte d'un commun accord par les Fracols, qui desirent vivre selon la pureté de l'Evangile de nostre Seigneur Jesus Christ*⁶⁶ edo, Leizarra-garen euskarari, **Jesus Christ gure launaren Evangelioco doctrina puraren araura vicitzeo desira duten Francesec consentimendu comun batez berén fedeaz eguin duten confesionea** izeneko dokumentu honek berrogei ataletan xehetzen ditu fede drezatuaren gako erlijioso-ideologikoak⁶⁷.

Bai edukiagatik eta bai autore izan zuenagatik, testu arras itxia, bistan da, inolako barietoririk onartzen ez zuela. Itzultzaileek, beraz, Genevako onetsitako edozein edizio har zezaketen euren lana burut-zeko, berdin-berdinak baitziren guztiak.

Edizioen arteko ezberdintasunak, zeudenetan, beste estilo ba-tekoak ohi ziren; beskoiztararena lekuko.

Egia esan, Leizarragaren argitalpenetan *Testamentu Berriaren* az-kenengo orrietan kokaturik egoteak ez dio gehiegi lagundu egungo irakurle euskaldunari idazkiak duen balio eskergaz oharitzen. Baina kokapenaren "arazo" hori gorabehera, besterik da nabarmenarazi nahi genuen desberdintasuna. Izatez, inprimatze-premieki, paperezko pleguak aprobetxatu nahiaik edota azken orduko nahasmenduaren batek behartuta, kontua da aski desitxuraturik kaleratu zela euskara-zko *Konfesionea*, hau da, hasierako orriaideak gabe eta zegokion azala eta azalaren ifrentzua beste argitalpen beregain baten bukaera-*ra* desplazatuta, hots, hara eramana eta, testuarekin inolako ezkon-

(66) Grafia-nabarduraren bat kentuta (izenburuan: "faitte", "faicte" zein "faite"), berdinak dira kontsultatutako edizio guztietako izenburuak.

(67) Ikus http://www.euskomedia.org/PDFAnIt/mono/leiz/leizarraga_leizarraga_biblia.pdf.

314271

CONFESSION**DE FOY,
FAITE D'VN COMMVN****ACCORD PAR LES
FRANCOIS.****Quid efirent viure selon la pu
reté de l'Euangile de nostre
Seigneur IESVS CHRIST.***M. de Foys*
PIERRE III.*Soyez toujours appareillez à respondre à
chacun qui vous demande raison de
l'esperance qui est en vous.***M D L X I.***Confession de foy, l.g., 1561*

tzirik ez bazuen ere, harekin kaleratua. Horrek, zer esanik ez, lausotu baino ez zuen egin idazkiak zeukan garrantzia.

Jakina, edizioa zuzenago eta ulerterrazago suertatu zatekeen baldin, gure artean autonomoa izatera iritsi ez zen idazlan honek⁶⁸ beste inon aurkitu ez dugun edukia buruzko azalpen labor interesgarria orri-sortaren atarian eman izan balu.

Azala izan behar zukeenaren ifrentzuan dagoen **"Advertimendua"** izenekoaz ari gara, Linschmann eta Schuchardt-en edizioan ABCaren azken-aurreko orri gisara datorrena⁶⁹ baina, izatez, *Konfessioneari dagokiona*⁷⁰.

Edonork ikus dezakeen bezala, aipatu orri horren aurreko aldean, liburutoaren izenburua, azpititulia (erregearen gutuna iragartzen duena) eta TBtik hartutako aipamen bat (1. Pier. 3, 15) datoz eta ifrentzuan, berriz, *"Advertimendua"*.

Agerian da fede erreformatura iragan zirenentzako ohar argigarria dela, Leizarragak berak prestatua ziur asko⁷¹. Hala dio: "Cer cergatic Religioneoéc utzi edo cambiatu ukan dutén eta cer daducaten ia-

(68) Azala izan behar zuenari eman zitzaion diseinuak eta errotulazioak *Konfession* formatu bixkiko argitalpen laburra (bi dozena orrialde) baina beregina izan zitekeela adierazten dute, ez baizuen —gehienez ere— inprimatzaileraren, dataren eta argitalokiaren datuak bildu ohi zituen inprimatze-kutxaren falta balizik. Luzeagoa (30 orrialde) baina moide beregain berekoa da, esaterako, 1561eko *Confession* delakoa (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7935_30.image.f1.langFR). Edo, aukerak murrizturik ez uzteko (Leizarraga-Hautin bikoteak berdintsu plantea baitzezakeen argitalpena), beste edizio bati ere errepara lekioko: 1562ko batean, adibidez, *Confession*oak ematen dizkio hasiera eta titulua *fede-konfessioa* bera, *Forma, Katexima* luzea eta katexima laburra bame hartzen dituen obrari (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145_52.image.f3.langFR).

(69) Horrela kokatua kaleratu bide ziren 1571ko aleak. Edizio akats hori dela eta, sarean kontsulta daitekeen TB delakoa ere orri hori gabe azaltzen da.

(70) Idazki hauek beste edozein argitalpeni erantzita ere joan zitezkeen eta, inprimatze-beharren arabera, joan ohi ziren. Askí da Vnsonek deskribatzen duen ABCari erreparatzea horretaz jabetzeko. Honela amaitzen du *Kalendriera* eta ABC delakoa liburuki berean bilduta dituen alearen deskribapena: "le premier ft de la feuille K est occupé au rº par le titre *Declaration au Roi* etc., au vº par un *advertimendua*; puis vient le texte de la *Déclaration* (2 fis) que suit la *confession de foi* jusqu'au ft L 7 vº; le dernier ft, L8 rº, contient un tableau des chiffres arabes et romains; le vº de ce feuillet est blanc" (Vinson 1891-1898: 1984, 41-42).

(71) Frantsesezko edizioetan ez da horrelakorik.

quin nahi duenac iracur beça Confessione haur gogoatuqui" (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1440).

Bestalde, *Konfessionearen* atarian dagoen "**Regueri eguin** **igan** **sayon supplicatione bat**" izeneko gutuna⁷² ez da Leizarragak idatzia, inoiz besterik adierazi izan bada ere. Kalbinen ekimenez sortua, Frantziako Henrike II.ari egindako eskabide gisako hori Théodore de Bèze teologoak erredaktatua bide da⁷³. Beskoitzarrak euskaratu baino ez zuten egin. Hitzez hitz euskaratu, alegia.

Baina itzulpena hitzez hitz burutu zuten arren, Leizarragak ez zion ulko egin noizean behin "bere" logika erabiltzeari. Obratxoaren azaleko alpamena (1. Pier. 3, 15) euskaraz ematean, esaterako, beskoitzarrak 7Brako itzulia zuten bertsioari segitu zion eta ez aurrean zeukan frantsesezko testu irenduari:

- "Soyez tousiours appareillez à répondre à chacun qui vous demande raison de l'esperance qui est en vous".

"Çaretan bethi prest ihardestera çuetan den sperançaç raçoïn galde egulten duen guciari, emetassunequin eta reverentiarequin" (gurea da leira etzana).

Frantsesezko pasartea, esan gabe doa, "avec douceur et reverence" hitzekin osatua zetorren NTetako testuan ere (ikus 1562 eta 1563ko edizioak).

Anekdotak gisa, gogoratu behar da erregeari zuzendutako gutun hau ez zela 1559an idatzia izan⁷⁴, 1560an baizik. Kalbinen obraren editoreek nabarmendu legez, "à cette époque les Français ne començaient l'année qu'au 25 Mars. L'année 1559 ici mentionnée correspond donc à notre année 1560, l'édit (Amboisekoa) étant du

(72) Gutunaren izenburua, izatez, honako hau da "Iesus Christ gure launaren Evangelioo puritatearen araura vicitzeo desira duten Franceséc. Regueri". Guk, dena den, inprimazeraikoa tokiz kanpo geratu zen *Konfessionearen* azpititulua hobetsi dugu gutunaren izentzat (Ikus Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1439).

(73) Edomola ere, "Les François qui desirent vivre selon la pureté de l'Évangile de Nostre Seigneur Iesus Christ, au Roy" izeneko gutun hau Kalbinek idatzitako obraren artean agertzen da eskuarki (Cunitz, Baum, Reuss [ed.], 1893-1900, t. IX, 737-740; orain: http://archive-ouverte.unige.ch/Calvin/bf_433x_37.pdf).

(74) Hala dio hainbat ikertzaile okertzera eramain duen gutunaren barneko esaldiak: "aurthen 1559. Martchoan Amboisen emanic, çure Maiestateac publica eraci duen Edictaren araura" (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1355).

11. L'adresse au Roi, rédigée peut-être bientôt après, a conservé le chiffre 1559, tout en disant: l'usage ne tenant déjà plus compte de cette coupe arbitraire" (Cunitz, Baum, Reuss [ed.], 1893-1900, t. IX, 737, 2. oharra).

5.- Honaino erakutsi denaren arabera, ez dirudi Leizarragaren "iturriak", guztiak, 1562a baino lehenago argitaratuak izan zirenik; baina ez askoz beranduago ere. Urte hartan edota hurrengoan kaleratutako edizioetan leudeke, ziur asko, Leizarragak euskarazko bertsioak burutzeko ballatu zituen obra guztiak, *Testamentu Berriatik* hasita *Konfesioa* delakoraino, *Otoitz eklesiastikoen forma* eta *Katixima* izenekoetatik igarota.

Data horiek, gorago esan bezala, Leizarragak Eliza Erreformatuen funtsezko testuak itzultzeko enkargua jaso zuten urtearen inguruan jarriko gintuzkete, zalantzarik gabe. Eta enkargua jasotzeaz batera, beskoitzarrak, burutu behar zuten lanaren lehendabiziko berme gisara, inprimategi garrantzitsuren batetik atera berri ziren edizio fidagarriak izango zituen eskuen artean. Zilegi da pentsatzea Genevako zeln Lyongo inprimategiren batean argitaratuak izango zirela lanok, hots, ortodoxia erreformista ongien zaintzen zen leku batekoak.

Ez da erraza, tamalez, inprimatzaille guztien –ez eta inportanteeen– edizio ororen berrizatea eta, are gutxiago, arakatu ahal izatea, orduko urteak ilunpetan ezkatutuak geratu badira, laino ilunagoetan –ahantzuraren lainoetan, maizki– geratu baitira garai haletako plegu eta argitalpen asko eta asko. Eta ezaguna da, ahantzuraz gainera, suaren eta herraren bortitza ere jasan izan zutela orduko eta sinetsuen hartako protagonistek, hala frantsesek nola euskarazkoek, hala giza-haragizkoek nola paperezkoek.

Nolanahi ere den, orain arteko aztarna askok Genevako Bonnefoy-ren inprimatzaillearen 1563ko edizioetara hurrerazten dute Leizarragaren itzulpen-lanaren erreferentziak bilatzean, eta ez, prebisio guztien kontra, handik urte batzuetara beskoitzarren inprimatzaille izango zen Hau(t)inenetara.

Baina horren erabateko egiaztapenak planteatzen dituen identifikazio-bideek urrats berriak eskatzen dizkiote jadanik paperean espaziorik gabe geratu den lan honi.

Iturriak

Calvin, J., (Ikus Cunitz, Baum, Reuss [ed.] 1863-1900)

Calvin, J. - Église Reformée de France:

La Bible, qui est toute la Sainte écriture du Vieil et Nouveau Testament, autrement l'ancienne et la nouvelle Alliance : le tout reveu et confere sur les textes hebreux et grecs. 1561, Lyon, Jean Tournes (Orain: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53622> p.image.f1.pagination.langFR).

La Bible qui est toute la Sainte Ecriture: contenant le Vieil & le Nouveau Testament, Autrement la Vieille et la Nouvelle Alliance, Geneva, François Perrin - Antoine Vincent, 1567 (Orain ondoko helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53623> 1.image.f1.langFR#).

La Bible qui est toute la Sainte écriture contenant le vieil et le nouveau Testament, autrement la vieille et la nouvelle Alliance, Geneva, François Estienne, 1567 (zenburua gorabehera, liburuki honek Bibliarik ez, baizik Les Pseaumes mis en rime française eta beste dakartza bere baitan) (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.langFR>).

La Sainte Bible contenant le Vieil et Nouveau Testament: ou, la vieille & nouvelle Alliance, Lyon, Pierre Michel - L. Clemensin, 1566 (Lehen liburua: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k79025> x.r.=.langFR; bigarren liburua [barnean du NT]: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7902> 68.r.=.langFR).

Le Nouveau Testament, c'est à dire, La nouvelle alliance de nostre Seigneur Iesus Christ. Reveu & corrigé de nouveau sur le Grec, par l'advís des Ministres de Geneve. Avec Annotations revés & augmentees par M. Augustin Marlorat, Geneva, lean Bonne-Foy, 1563 (Orain helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10867> 8p.r.=calvin%2C+Jean.lang FR).

* * *

Catechisme. C'est à dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interrogue, & l'Enfant respond, Geneva, lehan Crespin, 1552 (Orain helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53115> 1.pleinepage.r.=calvin%2C+Jean.f2.langFR).

Catechisme, C'est à dire, Le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interrogue, & l'Enfant respond, Geneva, lean Crespin, 1554 (Orain

ondoko helbide elektronikoan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086533.image.r=pseaum.es.langFR.f287>)

Le Catechisme, C'est à dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté: fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interrogue, & l'Enfant respond, l.g., arg. g., 1562 (Orain ondoko helbide elektronikoan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k114552>.image.f80.lang FR.pagination).

Le Catechisme. C'est a dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interrogue, & l'Enfant respond, 1563, in Marot, eta Beze, Les Pseaumes mis en rime française par Clement Marot & Theodore de Beze, l.g., lean Bonnefoy, 1563 (Ikus honako helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108679> 2.image.langFR.f359).

Le Catechisme, C'est à dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté: fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interrogue, & l'Enfant respond, 1567, in La Bible qui est toute la Sainte écriture [...]. Geneva, F. Estienne, 1567 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.f131.lan.gFR>).

* * *

Confession de foy, faite d'un commun accord par les François qui desirent vivre selon la pureté de l'Evangile de nostre Seigneur Iesus Christ, l.g. [J. Saugrain, Lyon], 1561 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7935> 30.image.f1.langFR).

Confession de foy, faite d'un commun accord par les François qui desirent vivre selon la pureté de l'Evangile de nostre Seigneur Iesus Christ, l.g., 1562 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145> 5 2).image.f5.langFR).

Confession de foy, faite d'un commun accord par les François, qui desirent vivre selon la pureté de l'Evangile de nostre Seigneur Iesus Christ, 1567, in La Bible qui est toute la Sainte écriture contenant le vieil et le nouveau Testament, autrement la vieille et la nouvelle Alliance, Geneva, F. Estienne, 1567 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.f156.lan.gFR>).

* * *

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacrements, & celebrer le mariage, & la visitation des mala-

des, i.g., arg./g., 1552 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k52960t.r=calvin%2C+jean.langFR>)

La Forme des prieres Ecclesiastiques, avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebrer le mariage, & la visitation des malades, Geneva, Jean Crespin, 1554. Orain ondoko helbide elektronikoa: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086533.image.r=pseaum.es.langFR.f551>

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebrer le mariage, & la visitation des malades, 1562, in *Confession de Foy* [...], i.g., 1562 (Orain ondoko helbide elektronikoa: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k114552j.image.langFR.f52.pagination>).

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebrer le mariage, & la visitation des malades, 1563, in Marot eta Beze: *Les Pseaumes mis en rime françoise par Clement Marot & Theodore de Beze*, i.g., Jean Bonnefoy, 1563. (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086792.image.langFR.f519.pagination>)

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebrer le mariage, & la visitation des malades, 1567 in *La Bible qui est toute la Sainte escriture* [...], Geneva, François Estienne, 1567 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.langFR.f119.pagination>).

Calvin, J. - Église Reformée de France-Leizarraga, J.:

Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria, Arroxella, P. Hautin, 1571 (Orain obraren edizio faksimila: Iruña, 2007; obraren argazkiak honako helbidean: [http://www.euskomedia.org/PDFAnIt/mono/leizarraga_biblia.pdf](http://www.euskomedia.org/PDFAnIt/mono/leizarraga_leizarraga_biblia.pdf))

IESUS CHRIST GURE IAUNAREN TESTAMENTU BERRIA. Othoizta ecclesiasticoen forma, Catechisimea, KALENDRERA, ABC edo Christinoen Instruktionea (Arroxella, P. Hautin, 1571) in Th. Linschmann eta H. Schuchardt (ed.), 1900: 1990 (Titulu guztien bertsiio elektronikoa ondoko helbidean: <http://klaskoak.armiarma.com/alfa.htm#L>).

Kalendrea, Arroxella, P. Hautin, 1571 (orain faksimila X. Kintanaren prestatutako edizioan, Bilbo, 2009).

Cuntz, E., Baum, J.-W., Reuss, E. W. E. (ed.), 1863-1900. *Joannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, Brunsvigae, C.A. Schwetschke, 59 tomo (58 liburuki). Orain: <http://archive-ouverte.unige.ch/vital/access/manager/Repository/unige:6507f0?type%3a%22livre%22&query=J+ean+Calvin>.

Leizarraga, J.: ikus Calvin, J. - Église Reformée de France - Leizarraga, J.; ikus, halaber, Linschmann eta Schuchardt [ed.], 1900:1990.

Linschmann, Th. eta Schuchardt, H. (ed.), 1900: 1990, *I. Leizarraga's Baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc) im neuen Abdruck*, Strassburg, 1900 (Orain: Leizarraga, J., *IESUS CHRIST GURE IAUNAREN TESTAMENTU BERRIA*. Othoizta ecclesiasticoen forma, Catechisimea, KALENDRERA, ABC edo Christinoen Instruktionea, Bilbo, 1990).

Bibliografia

Barclay Squire, W., 1912, *Catalogue of printed music published between 1487 and 1800 now in the British Museum*, I eta II, Londres.

Engammare, M., 1991, "Cinquante ans de révision de la traduction biblique d'Olivétan: les Bibles réformées genevoises en França au XVIe siècle", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* LIII-2, 347-377.

Kintana, X., 2007, "Gure Testamentu Berriaren aurretiko zaharrak" in *Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria* [Arroxella, P. Hautin, 1571] obraren edizio faksimila [2007]: 49-132.

Knörr, H., 2007, "Joanes Leizarraga: Vida y obra", in *Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria* [Arroxella, P. Hautin, 1571] obraren edizio faksimila [2007]: 133-164.

Lacombe, G., 1931, "De nouveau sur Liçarrague et ses collaborateurs", *RUEV* 22, 363-366.

Lafon, R., 1943: 1980, *Le système du verbe basque au XVIeme siècle*, Donostia.

Peter, R. eta Gilmont, J.-Fr., 1991-2000, *Bibliotheca calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, I, II, eta III, Geneva.

Ruiz Arzalluz, I., 1991, "El modelo griego de Leizarraga: ¿una quimera filológica?", in J.A. Lakarra (ed.): *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, ASJU, Gehigarriak XIV, 107-115.

Salaberri, P., 2007, *Leizarraga Zaharra, Leizarraga gaurkoa*, i.g., Erroteta.

Salaberri, P., 2008, "Inprentak mintzo direnean (Millangestarrak eta euskarazko liburua)", *Karmel* 262, 95-107.

Salaberri, P., prentsan, "Leizarragaren Kalendrea".

Vinson, J., 1891-1898: 1984, *Bibliographie de la Langue Basque (Voitimes I y II)*, Donostia.